

УДК 902(477. 84-21)

Б. А. Прищепя

(*м. Рівне*)

МАТЕРІАЛИ ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ ТОПОГРАФІЇ ОСТРОГА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

За археологічними джерелами проаналізовано розвиток Острога від IX ст. Визначено основні етапи формування топографічної структури поселення періоду Київської Русі. Показано вплив планування поселення XI–XIII ст. на розвиток міста за доби князів Острозьких XV–XVII ст.

Based on the archaeological sources, the development of Ostrog since the 9th century has been analyzed. The main stages in the formation of the topographical structure of the settlement in the period of Kiev Rus have been determined. The impact of the settlement's planning on the development of the town in the times of Ostrozky princes (15th-18th cc.) has been showed.

Острог – давнє волинське поселення, в XVI – першій половині XVII ст., за князів Острозьких, воно перетворилося на одне з найбільших міст України. Різні аспекти його розвитку в добу середньовіччя досліджувалися українськими та зарубіжними вченими [1]. Однак питання історичної топографії міста залишаються недостатньо розробленими. Перша цікава розвідка в цьому напрямку була здійснена у першій половині XIX ст. Якимом Перлштейном [2]. До роботи додано план Острога, на який нанесено близько двадцяти давніх об'єктів, а також позначено лінії замкових і міських укріплень. Цей план став основою для пізнішої реконструкції планувальної структури міста XVI – першої половини XVII ст., яку підготував Г. Н. Логвин [3]. Характеристику багатьох давніх об'єктів Острога дав у своїй ґрунтовній праці С. Кардашевич [4]. Вивчення архівних матеріалів, зокрема картографічних джерел, дозволило П. А. Ричкову підготувати план Острога XVIII ст. з уточненою схемою оборони замку та міста [5, с. 90].

Вишальне значення для поглиблення досліджень з історичної топографії міста XVI–XVII ст. має систематична робота з пошуків і публікації писемних та картографічних джерел. В цьому зв'язку важливим є видання збірника документів, підготовленого В. Атаманенком [6].

Документальні джерела XVI – початку XVII ст., зокрема акт поділу володінь В.-К. Острозького між його синами в 1603 р., повідомляють про такі частини Острога, як Замок і Місто. У складі замку названі Дитинець і Пригородок. Вони були розташовані на східному краю високого мисоподібного виступу корінного лівого берега р. Вілії, їх площадки підвищуються над заплавою на 20–22 м. Із північного сходу це підвищення було обмежене давньою вузькою долиною, по якій тепер проходить проспект Незалежності. На північний схід

від цієї долини, на значно нижчому місці, знаходилося середньовічне місто.

Дитинець площею 0,5 га був резиденцією князів Острозьких, тут вони збудували Богоявленський собор (рис. 1, А). Пригородок – прилегла до дитинця укріплена частина поселення із князівськими будівлями, дворами шляхти, Успенською та Миколаївською церквами і костелом Успіння Богородиці (рис. 1, Б, В, Г). Площа Пригородка – близько 2,7 га. Саме Місто також мало укріплення, від яких до нашого часу збереглися Луцька і Татарська башти (рис. 1, Д, Е), в межах цих укріплень його площа становила близько 12–14 га.

Як і багато інших волинських міст, Острог почав формуватися ще в період Київської Русі. На це неодноразово звертали увагу дослідники [7, с. 42]. Поселення згадується у Повісті минулих літ під 1100 р. [8, с. 181–182]. За відсутності писемних джерел простежити процеси його становлення дозволяють археологічні джерела.

Вивчення археологічних пам'яток Острога розпочалося у 1925 р. із розкопок Й. В. Новицького на слов'янському курганному могильнику, що знаходився поблизу єврейського кладовища, на північ від Луцької брами. Окремі знахідки з поховань були придбані для Варшавського археологічного музею, зокрема, там зберігається срібне дротяне скроневе кільце із кінцями, що накладаються один на один [9, с. 248]. Такі прикраси були поширені на Волині та в інших регіонах Південної Русі у X–XII ст.

Культурні нашарування міста археологічними методами вперше вивчав І. В. Бондар у 1957–1958 рр. [10; 11]. На Замковій горі у двох шурфах на схід від башти Нової йому вдалося простежити залишки оборонної стіни замку князів Острозьких, було знайдено уламки керамічних виробів доби Київської Русі і наступних періодів. На території Пригородка, на підвищенні між замковим ровом і вул. Академічною,

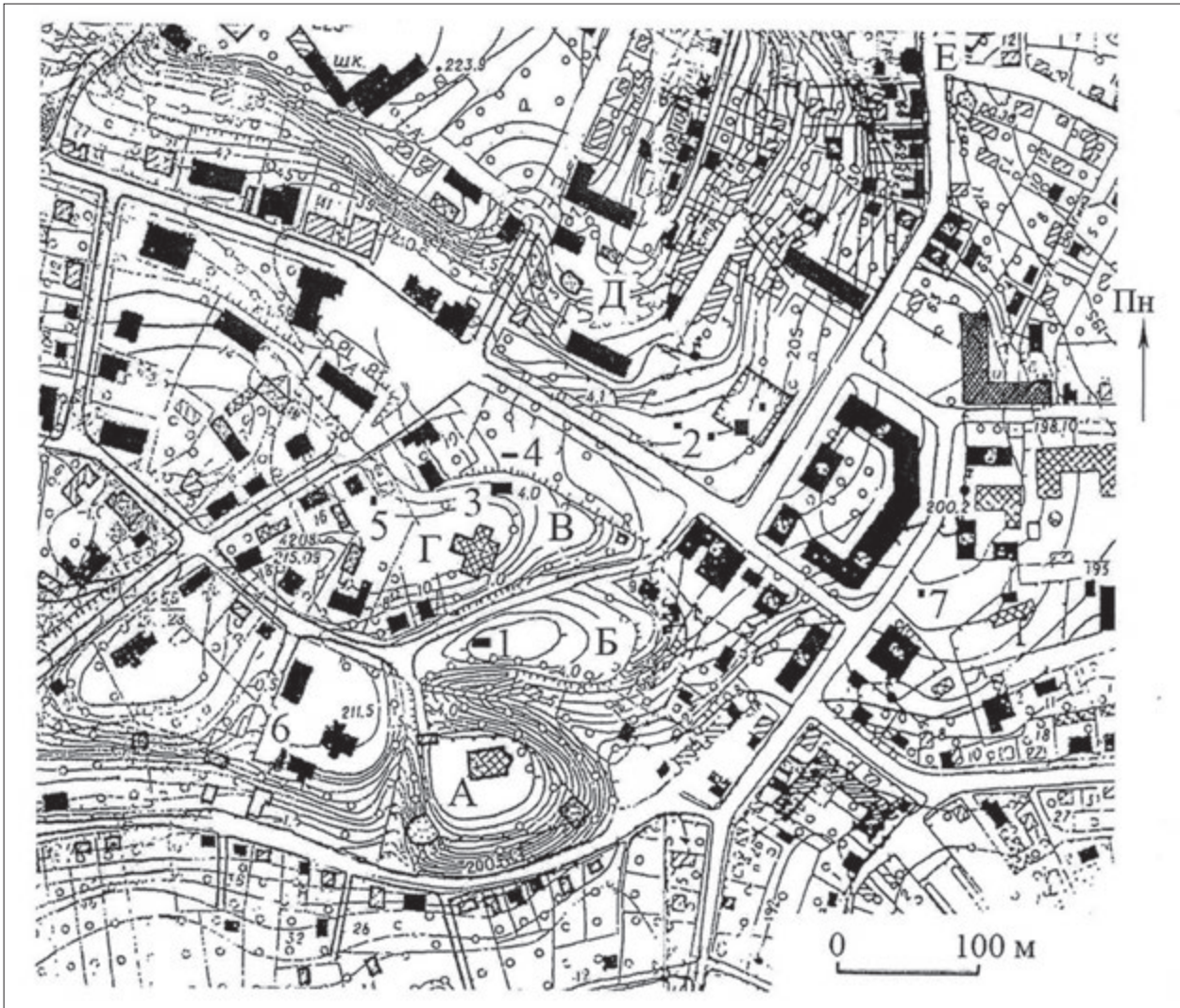

Рис. 1. План центральної частини Острога.

Буквами позначені: А – дитинець (Замкова гора); Б – місце, де стояла Успенська церква; В – місце, де стояла Миколаївська церква; Г – костел Успіня Богородиці; Д – Луцька башта; Е – Татарська башта. Цифрами позначені ділянки, де проводились археологічні дослідження: 1 – на південь від вул. Академічної; 2 – проспект Незалежності, № 3; 3 – на північ від костелу Успіня Богородиці; 4 – проспект Незалежності, № 4; 5 – вул. Князів Острозьких, № 12; 6 – вул. Академічна, № 3; 7 – вул. Островського.

було прокопано чотири розвідкові траншеї (рис. 1, 1). Тут виявлено культурні нашарування потужністю до 2,5–2,8 м. Нижній культурний шар містив знахідки трипільської культури, середній – залишки об'єктів і речі, які автор розкопок датував XI–XIII ст., верхній шар із матеріалами XV–XVII ст. залягав до глибини 1,5 м.

У 1967–1969 рр. на Замковій горі дослідження проводила архітектор О. М. Годованюк. З короткої публікації про ці роботи довідуємося, що фундаменти кам'яного муру замку князів Острозьких прорізали внутрішній схил давнього валу, насипаного із суглинку без внутрішніх дерев'яних конструкцій. Його спорудження дослідниця датувала XII ст. або ж кінцем XI ст. [12]. Сформована у ході цих робіт невелика колекція речових знахідок доби середньовіччя, що зберігається у фондах історико-культурного

заповідника м. Острога, включає в тому числі і уламки давньоруських гончарних горщиків XII – першої половини XIII ст.

У 1979 р. співробітник державного історико-культурного заповідника м. Острога О. А. Бондарчук прокопав шурф до материка на північ від Вежі Мурованої. Потужність культурних нашарувань у шурфі перевищувала 4 м. Знахідки гончарних горщиків з цього шурфу дозволяють датувати слов'яно-руське поселення на Замковій горі X–XIII ст.

З 2004 р. Рівненською філією ДП НДЦ “Охоронна археологічна служба України” ІА НАНУ щорічно проводяться археологічні експертизи та розкопки у м. Острозі. Отримані нові археологічні джерела в поєднанні з результатами робіт попередніх дослідників дозволяють розглянути історичну топографію

середньовічного Острога, проаналізувати процеси його зародження та розвитку.

Дослідження на Пригородку проводились у 2004 р. за 100 м на північ від Замкової гори, на подвір'ї костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії [13]. Розкоп розмірами 15×20 м знаходився за 15 м на північ від будівлі костелу на природному місі, форма якого добре простежується і в наш час (рис. 1, 3). Із північного сходу він обмежений давньою долиною, що виходила до заплави р. Вілії, а з півдня – ярмом (по ньому проходить вулиця Академічна).

На площі розкопу культурні нашарування мали потужність від 2 м до 3,5 м, простежено пониження материка на північ, до давньої долини. Верхній культурний шар доби князів Острозьких XV–XVII ст. залягав на глибині від 0,8–0,9 м до 1,2 – 1,4 м. Під ним знаходилися нашарування слов'яно-руського часу X–XI ст., їх товщина 0,4–0,7 м. На материк (жовтий лесоподібний суглинок) лежав щільний темно-коричневий ґрунт завтовшки до 0,6–0,7 м, він містив знахідки трипільської культури.

У розкопі виявлено ділянку оборонного валу, що був споруджений вздовж північного краю мису. Пов'язаний із цим валом оборонний рів простежено під час археологічної експертизи на садибі по вул. Князів Острозьких, № 12 (рис. 1, 5). Результати археологічних досліджень і спостереження за рельєфом місцевості дозволяють зробити висновок, що ця лінія оборони захищала слов'янське поселення із півночі та заходу.

Вал насипали із материкового суглинку з включеннями темного ґрунту. Найбільшої потужності (до 1 м) він досягав ближче до північного краю площадки, у північно-східному куті розкопу. Підшва валу залягала на глибині 2 м від рівня сучасної денної поверхні. Внутрішній схил насипу валу простежено перпендикулярно до схилу височини на протязі 8–9 м. Враховуючи місце розташування розкопу, загальну ширину насипу валу можна визначити в межах 14–16 м.

До слов'яно-руського періоду віднесено 43 об'єкти, в тому числі 17 жител, а також господарські будівлі, зернові ями, ями для випалювання дьогтю і вогнища. Виявлено окремі групи різночасових жител, у кожній з яких будівлі взаємно перекривалися. Такі групи включали від двох до чотирьох жител. Якщо врахувати, що напівземлянкове житло, яке опалювалось, використовувалось близько 40–50 років, то тривалість існування поселення можна визначити в межах 160–200 років.

Стратиграфічні спостереження та порівняння знахідок із об'єктів дозволяють виділити два етапи розвитку слов'яно-руського поселення біля костелу. До першого етапу (X – рубіж X–XI ст.) віднесені будівлі, перекриті насипом валу та синхронні їм. До другого етапу (XI – рубіж XI–XII ст.) належать об'єкти, що існували після спорудження валу. Дата спорудження валу визначається кінцем X – початком XI ст. В усіх групах жител першого етапу за стратиграфічними спостереженнями виділені ранні і пізні будівлі. Два будівельні горизонти виділені і на другому етапі

розвитку поселення за археологічними знахідками із комплексів.

Всі досліджені житла мали заглиблені в ґрунт котловани, чотирикутні в плані, з довжиною стін від 2,6 м до 4,4 м. Долівку у житлах першого етапу розвитку поселення влаштовували на рівні материкового суглинку, котловани цих будівель мали найбільшу глибину, від 1,2 м до 1,6 м. У ранніх будівлях другого етапу глибина котлованів менша (від 1,1 м до 1,3 м), а в будівлях останнього будівельного горизонту вона не перевищувала 0,6 м.

Напівземлянки мали як каркасно-стовпову, так і зрубну конструкцію дерев'яних стін. Про каркасно-стовпову конструкцію стін свідчать стовпові ямки, що були виявлені в кутах котлованів та на середині довжини стін. У житлах із зрубною конструкцією стін в кутах котлованів простежено вертикальні ніші, в яких ховалися кінці колод чи брусів, складених “в обло з остатком”. Печі були збудовані в одному з кутів біля північної стіни котловану, вони складені з каміння на глиняному розчині, зовні обмазувалися шаром глини. У будівлях останнього будівельного горизонту замість печей були влаштовані вогнища із підмазаними глиною черенями.

Більшість жител орієнтовані стінами за сторонами світу, в окремих випадках з невеликими відхиленнями. Орієнтація не змінювалась протягом усього часу існування поселення. В розкопі простежено дві смуги напівземлянок, які були розташовані паралельно до північного краю мису.

Вірогідно, основним заняттям жителів цієї частини поселення у X–XI ст. було сільськогосподарське виробництво. Крім того, вони займалися гончарством, виготовляли дьоготь.

Слов'янське поселення відкрите також на північний схід від Пригородка, на території старого міста. Цікаві матеріали отримані під час досліджень ділянки на проспекті Незалежності, № 3 (рис. 1, 2). У 1988 р. тут почалося будівництво будинку культури, і виявлені в ході земляних робіт об'єкти розкопували О. А. Бондарчук та О. Л. Позіховський. Всього розкопано сім жител-напівземлянок. Найбільш ранні відносяться до культури типу Луки-Райковецької і датуються IX – початком X ст., інші досліджені будівлі використовувались у X–XI ст. Зібрані матеріали свідчать про розвиток залізоробної справи – це шлаки та уламки глиняних сопел, більшість з яких пов'язані з об'єктами XI ст.

У 2007 р. на цій ділянці розпочалося будівництво нового корпусу Національного університету “Острозька академія”. Тому було проведено археологічну експертизу, виявлено слов'яно-руський культурний шар і об'єкти X–XI ст. Добре збережений культурний шар періоду Київської Русі простежено також під час археологічної експертизи на вул. Островського, на південний схід від давньої Ринкової площі (рис. 1, 7). Він мав товщину до 0,6 м і був перекритий пізнішими нашаруваннями потужністю 2,5–2,8 м. Материк на цій ділянці

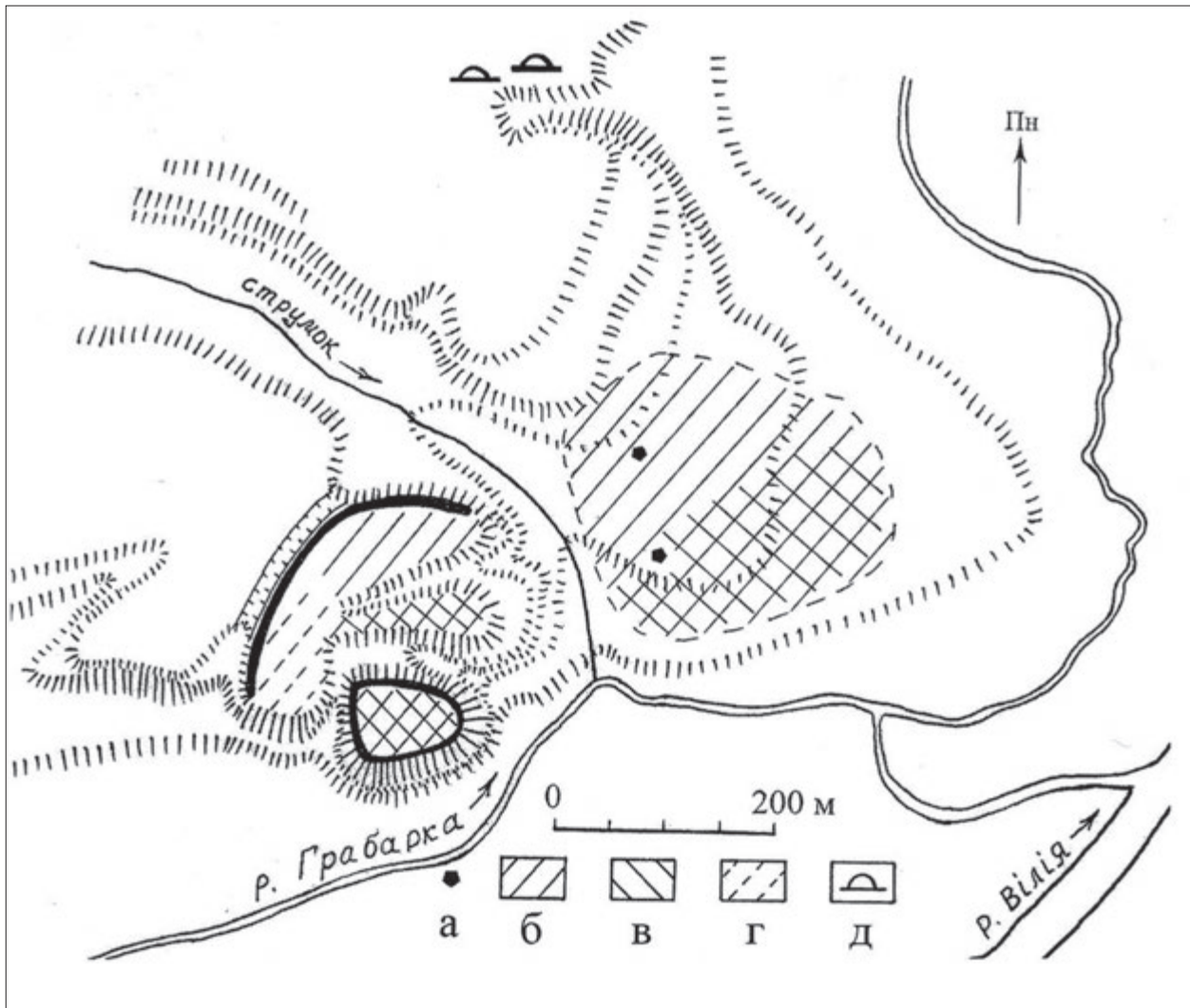

Рис. 2. Реконструкція поселення X–XIII ст. в Острозі.

Умовні позначення: а – знахідки IX ст.; б – ділянки з культурним шаром X–XI ст.; в – ділянки з культурним шаром XII – першої половини XIII ст.; г – окремі знахідки X–XI ст.; д – курганний могильник.

досягнуто на глибині 4,5 м. Відзначимо, що тут поряд із знахідками X–XI ст. виявлено також численні матеріали XII – першої половини XIII ст.

Наявні археологічні джерела свідчать, що поселення в районі колишньої Ринкової площі почало формуватися не пізніше IX ст. (рис. 2, а). Подібне поселення VIII–X ст. досліджувалось за 600 м на південь, на мисі правого берега р. Вілії, на території Нового міста [14]. Третє ранньослов'янське поселення виявлене за 1 км на північ, на окраїні Острога. Отже, на території сучасного міста існувало гніздо слов'янських поселень VIII–IX ст.

У X ст. зростають розміри поселення в районі колишньої Ринкової площі і заселяються високі берегові ділянки зі стрімкими схилами на правому березі струмка, в межах пізніших Замкової гори та Пригородка (рис. 2, б). На рубежі X–XI ст. навколо західної частини поселення було споруджено оборонну лінію, від якої простежено вал і рів. Побудова укріплень не викликала

серйозного перепланування цієї частини поселення, а його розміщення на важкодоступних високих мисах слід пов'язати з посиленням загрози ворожих нападів, а отже, вірогідно, тут від самого початку заселення височини були влаштовані укріплення.

Територію міста формували перетин меридіональної долини р. Вілії і орієнтованої в широтному напрямку обводненої балки. В XI ст. поселення в Острозі включало фортецю площею 3,2 га та селище площею близько 2 га. Ці показники дозволяють характеризувати його як ранній міський центр.

Розвитку поселення сприяло його природно-географічне розташування. Воно знаходилося на лівому березі р. Вілії за 1,5 км вище по течії від її впадіння в Горинь і за 2 км нижче по течії від впадіння у Вілію найбільшої лівої притоки – р. Світеньки (Збитинки). Саме в районі Острога смуга малого Полісся має найменшу ширину – близько 7 км, тут був один із зручних проходів, по якому кочівники легко могли

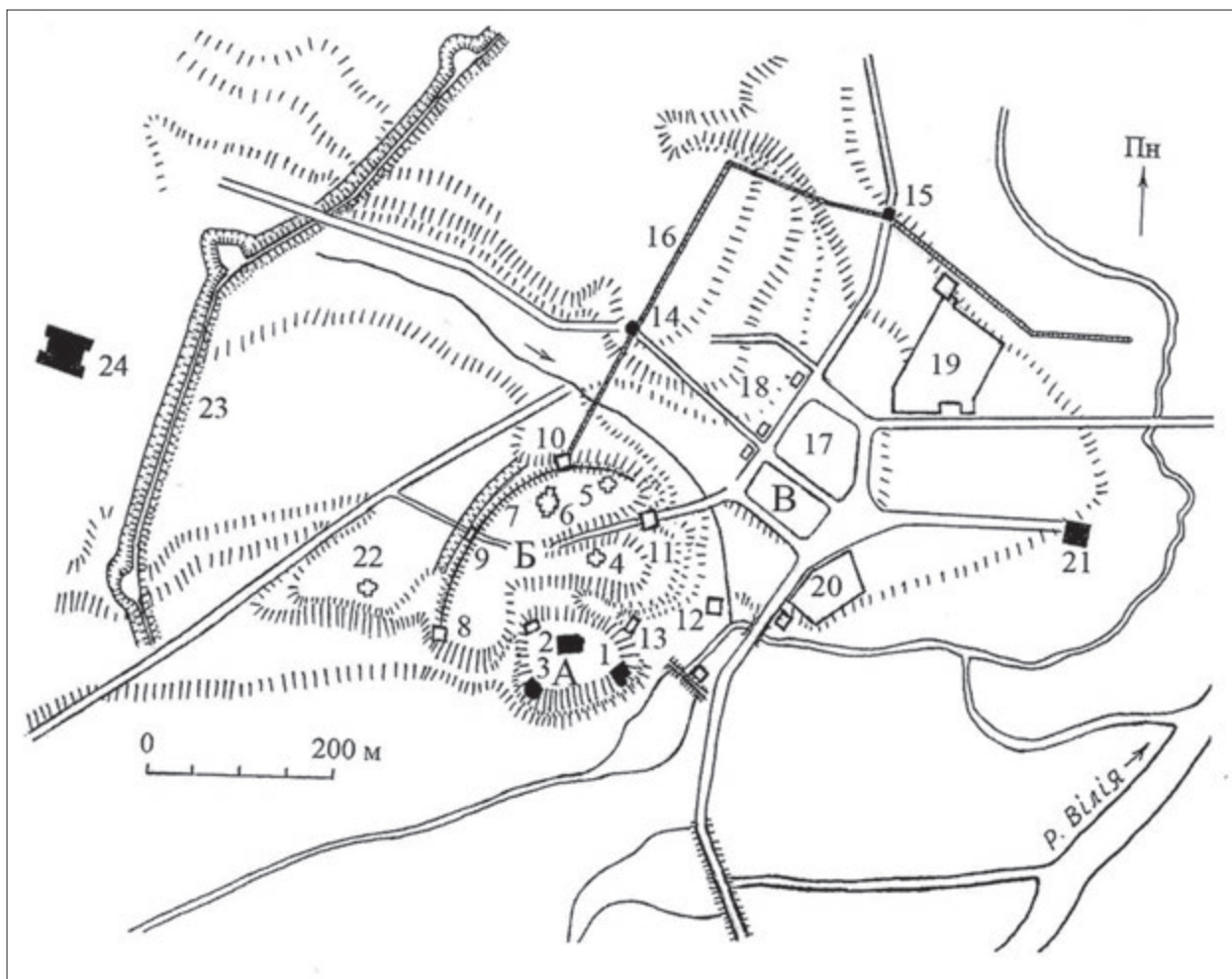

Рис. 3. Реконструкція плану Острога другої половини XVI – початку XVII ст.

Дитинець (А): 1 – “Вежа Мурована”; 2 – Богоявленська церква; 3 – “Баишта Нова”. Пригородок (Б): 4 – Успенська церква; 5 – Миколаївська церква; 6 – костел; 7 – “паркан”; 8 – “баишта велика дерев’яна”; 9 – брама, виїзд на Загороддя; 10 – “баишта без верху”; 11 – “брама, котрою з пригородку в Ринок виїжджають”; 12 – “баишта дерев’яна, стоїть над мостом навпроти шпиталю”; 13 – “брама, котра стоїть в рові”. Місто (В): 14 – Луцька баишта; 15 – Татарська баишта; 16 – кам’яна оборонна стіна; 17 – Ринок; 18 – “кам’яниці”; 19 – єзуїтський колегіум; 20 – монастир кармелітів; 21 – синагога; 22 – П’ятницька церква; 23 – земляний вал; 24 – монастир капуцинів.

проникати з півдня на Волинську височину. Фортеця контролювала широтний шлях вздовж південного краю Волинської височини і меридіональні комунікації вздовж рік Горині та Вілії. Сукупність перерахованих ознак і визначала військово-стратегічне та комунікаційне значення Острога в X–XI ст.

Поселення сформувалося на південному краї Волинської височини, на межі з Малим Поліссям, тобто в екотоні – на межі зони лісостепу і мішаних лісів. Таке положення створювало потенційні можливості для подальшого його розвитку. Більшість міських адміністративних центрів князівств і земель Південної Русі розмішувалися саме на стиках природних зон [15].

Однак на рубежі XI і XII ст. відбувається різке зменшення розмірів поселення, його площа скорочується приблизно у два рази, культурний шар XII – першої половини XIII ст. простежено на Замковій горі та

прилеглий до неї ділянці, а також на селищі вздовж південного краю мису (рис. 2, в). У ході археологічних робіт не виявлено слідів розгрому чи пожежі на поселенні. Вірогідно, виявлені процеси трансформації Острога відбувалися мирним шляхом і були викликані політико-адміністративними заходами, направленними на заміну старих племінних структур державно регульованим заселенням. Пряма залежність економічного розвитку міст від їх політичного значення визначилась ще на ранньофеодальному етапі історії Київської Русі і залишалась визначальною у XII–XIII ст. [16, с. 74–75].

У XII – першій половині XIII ст. Острог складався із замку в межах Замкової гори і розташованого поряд селища площею близько 1,5 га. Вірогідно, в цей період він функціонував як первинний осередок суспільно-економічної організації найближчої округи, адміністративний центр невеликої волості.

Після руйнівних походів монголо-татарських військ середини XIII ст., у другій половині XIII–XIV ст. місто поступово розбудовується завдяки діяльності князів Острозьких. Зберігає значення містоутворюючого ядра дитинець, а вали давньоруського “окольного міста” стають основою для укріплень Пригородка. Починаючи від південно-західного кута фортеці, вони включали “башту велику дерев’яну в рогу пригородку над ставом” (рис. 3, 8), браму, якою виїжджали на Загороддя з дерев’яною баштою (рис. 3, 9), “башту без верху, котра стоїть в рогу пригородку над парканом міським” (рис. 3, 10). У східній частині сучасної вул. Академічної знаходилась “брама, якою з пригородку в Ринок виїжджають” (рис. 3, 11). Внизу із східної сторони дитинця згадується “брама, котра стоїть у рові, котрою виїжджають до млинів” (рис. 3, 13). Між цими

двома брамами знаходилась “башта дерев’яна, стоїть над мостом навпроти шпиталю” [6, с. 88, 94].

Здобуті археологічні джерела дозволяють простежити розвиток Острога від IX ст., коли в районі Ринкової площі з’явилися перші слов’янські садиби. Протягом X–XI ст. поселення швидко зростає, ускладнюється його структура, в цей період розвитку воно складалося з фортеці (3,2 га) та селища (2 га). У XII – першій половині XIII ст. спостерігається зменшення площі поселення, яке функціонувало в межах дитинця та селища площею 1,5 га. Така трансформація поселення, вірогідно, була викликана політико-адміністративними заходами центральної влади. Новий підйом міста спостерігається за археологічними даними з другої половини XV ст., причому за князів Острозьких зберігається територіальна структура, яка сформувалася ще в період Київської Русі.

ДЖЕРЕЛА

1. Одвічні джерела. Острогу – 900: Бібліогр. покажч. / Рівнен. обл. універс. наук. б-ка; Уклад. П. І. Демчук, М. П. Манько, Н. П. Тимошук; Наук. конс. М. П. Ковальський, І. Й. Міляевич. – Рівне: Волинські обереги, 2000. – 192 с.
2. Перлштейн А. Описание города Острога // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – М., 1847. – С.137-142.
3. Логвин Г. Н. Замок в Острозі. – К., 1959.
4. Kardaszewicz St. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – Warszawa; Kraków, 1913. – 292 с.
5. Рычков П. А. Дорогами южной Ровенщины. Москва: Искусство, 1989. – 176 с.
6. Описи Острожчини другої половини XI – першої половини XII століття. / Упорядник В. Атаманенко; Редактор Л. Винар. – Острог, 2004. – 384 с.
7. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель XI–XIV вв. // МИА. – № 140. – Ленинград: Наука, 1967. – С. 42.
8. Повесть временных лет. – М.–Л., 1950. – Ч. 1. – 405 с.
9. Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // Materiały wczesnosredniowieczne. – 1960. – Т. V. – S. 231–260.
10. Бондар І. В. Науковий звіт про археологічні розкопки в м. Острозі Ровенської обл. в 1957 р. // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – 1957/33. – № 2965.
11. Бондар І. В. Науковий звіт про археологічні розкопки в м. Острозі в 1958 р. // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – 1958/37. – № 3229, 3230.
12. Годованюк О. Найдавніші оборонні споруди на Замковій горі в м. Острозі // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 318–322.
13. Прищепя Б. А., Позіховський О. Л., Романчук О. М., Чекурков В. С. Розкопки на території костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії в м. Острозі Рівненської обл. // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. – Запоріжжя: “Дике Поле”, 2005. – С. 262–265.
14. Прищепя Б., Позіховський О., Чекурков В. Розкопки на території “Нового міста” в Острозі // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр. – Київ–Запоріжжя: “Дике Поле”, 2006. – С. 311–315.
15. Томашевский А. П. Палеоприродные особенности южнорусских систем заселения X–XIII вв. // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов’янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.). – Київ, 1996. – С. 109–111.
16. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наукова думка, 1989. – 327 с.